

БЭДЭЭЛЭ “ДЬУЛУСХАН БУХАТЫЫРА”

Резенция

БЭДЭЭЛЭ “ДЬУЛУСХАН БУХАТЫЫРА” — диэн олонхотун сюжетын тус бэйэтин илиитинэн былыргы латинскай алфавитынан суруйбутун аныгылыы сахалы алфавитка көһөрө олорон бэйэм санаабын кылгас түмүк курдук суруйарга сананым.

Бу сиппитэ-хоппута буоллар, сүрдээх дириг ис хоһоонноох пророческай, оннооҕор философскай үлэ буолуон сөп эбит.

Ол маньыттан тахсар: бастакытын, Саха сиригэр Советскай Союзка өссө улахан сэрэи буолара иһиллэ илик кэмэ этэ. Баҕар, кини кимтэн эмэ ыраах Испанияга, Финляндияга уонна Арҕаа Европага 1937-1938 сс. буолуталыы турар оччотооҕу собутиеларын үһү-тамак курдук истэрэ эбитэ буолуо даҕаны, олор улахан суостаахтарын-суодаллаахтарын билбэт буолуохтаах.

Иккиннин, бу олонхо сюжетын кини немецкэй фашизм билиги дойдубутугар сэринэн саба түһүөн икки үй иһинэн эрэ суруйбут. Оччолорго Советскай Союз эйэлээх быһыыга-майгыга экономическай, социальнай-культурнай өттүнэн сайда, үлэли-хамсыы олорор кэмэ. Ол иһигэр билиги Сахабыт сирэ сэрэи түһүөн олох да саныы илик кэмэ этэ. Саха сирин дьонно-сөргөтө эмиэ үөрэ-көтө үлэли олорор кэмигэр немецкэй фашизм 1941 с. бэс ыйын 22 күнүгэр биллэригэ суох эмискэ Советскай Союзка сэринэн саба түһэр.

Ол алдьархайдаах, модун, техника өттүнэн олус күүстээх, элбэх кыра омуктары сэриллэн кыайыы, оккупациялаан, холуоннаа оҥостон, өлөрөн-өһөрөн, концентрационнай лааҕырдарга симэн хамначчыт оҥостон баран, Советскай Союз арҕааны, соҕурууну уонна хотугу республикаларын сүрдээх түргэн киириилээн ылбыта биллибитэ. Баһылаан, былдыан халаан барыта.

Үсүһүнэн, онно сибээстээн Советскай правительствэ бэйэтин норуотун күүһүн түмүргэ бары республикатыттан көмө көрдөһөр, бастакы мобилизацияны биллэрэр.

Онук мобилизация Саха сиригэр эмиэ биллэриллэр. Ол курдук, ону П.П. Ядрихинскай «Күүрэ Дьулусхан» дойдутугар атын дойду киһитэ кэлэн көмөлөһөрү ыгырар, онуоха Күүрэ Дьулусхан ийэлээх аҕаҕар: атын дойду киһитэ тыон Дьоллуут кэлэн көрдөһүүтүн ылан барарга сөбүлэспитин кэспир. Онуоха оҕоньордоох эмээхсин сөбүлэһэн уолларын аһатан, таһынан уһун кэмээх уодаһынаах-уоттаах сэрмэгэ аҕааралларын көрдөрөр. Ол курдук: «... Онуоха оҕоньордоох эмээхсин оҕолоро барыах буолтун сөбүлэһэн таһнар таһаһын, туттар сэбин, миинньэр мингэтин аһаан-минээн туттаран тураннар алҕаан-илбээн аҕаараллар», — диэн суруйар Бэдээлэ.

П.П. Ядрихинскай-Бэдээлэ суруйарын курдук бары советскай

дьон, ол иһигэр Саха сирин аҕала, ийэлэрэ 60-тан тахса тыһыынча, ол иһигэр Энгисэли Эбэ хотун дьонно 1750-ча хаарыаннаах бэйэлээх эдэркээн бөтөстөрүн алҕаан атаарбытара буолуой?!

Ол курдук бастакы сэрэи сылларын ыгырыллан барбыт сиргэ аһаары олорор уоттаах адырда немецкэй сэрэи тоһууругар түбэһэн элбэх ороскуоттаах, хотторуулаах уотугар түбэспитэ. Немецкэй армия СССР Арҕаа Европескай өттүн соҕуруу, киин, хоту өттүлэрин оккупациялаан кулут оҥостон олорор. Хас эмэ сүүһүнэн куораттарын, тыһыынчанан дэриэбинэлэрин урусхаллаан испитэ, күл-көмөр оҥорбута. Оччотооҕу Советскай Союз байыаннай-техническай промышленноһын илин диэки (Уралга) көһөрөн саҥа сайыннаан эрэрэ.

Онуоха диэри билиги көмөрө тийбит сэриллэрбит, били Бэдээлэ: «...таһастара-саптаара садаҕаланан, туттар сөптөргө тостурута кумалаһан, туттаахтарын эрэ тутан хаалбыттар», — диэбитин курдук буолан, күүс-күдэх улаханньык эстэн эрдэһин, бастаан Уралга тутуллубут заводтарга, фабрикаларга (ол аата Кытай уустарыгар) тийин өрөмүөннэнэн, аһаан, таһастаан «сыыспат охтоһон» а.э. артиллериялаан, катюшалаан, күүстэригэр күүс эбиллэн көмө ылан «бар дьонун» Айыы аргыл удаһаттарын алгыстарын ылан арҕаа диэки салгы аттанан, абааһы аймактарын «уот кудулу» сэрэи толоонугар биир-биир күүстээх охсуһууну көрсөн туораталаан бэйэлэрин границаларыгар тийэн, Арҕаа Европатаары омуктары, Американы, Англияны кытары иккис фронту аһаҕа дуоҕабардаһан, биир кэргэн курдук соморлоһон охсуһары олордохторуна «Абааһы арыс адырдалара» Бэдээлэ этэринин саҥа күүһүнэн олох граница таһыгар тоһуйан олорбуттар. Онтон дьулайан сорох арҕаа омуктар көмө көрдөөн бараннар, АХШ, Англия кэтэмэйдээн иккис фронту аспапка олорбуттара. Ону тоһуйан, оҥостон олорор немецкэй сэриллэр син биир «...эһигини кыайахпыт — «кулут оҥостуохпут», — диэн Бэдээлэ суруйарыны соһуруула олордохторуна, билиги сэриллэрбит, кинилэр «тимир аргыһах отууларын тигэрэ тэбэн аһааллар». Онтон Күүрэ Дьулусхан, ол аата билиги Советскай Армиябыт дохсун күүстээх охсууларыттан хотторон сорохторо илин уонна арҕаа диэки үрүө-тараа куоталлар. Бэдээлэ суруйарынан «Атара Бөтүхэти» диэн абааһы бухатыыра (ити Италия фашиһын тоһоно Муссолини буолуон сөп), охсуһан көрөн баран хотторор. Онтон «Күүрэ Дьулусхан» о.а. билиги сэриллэрбит бэйэлэрин союзтаахтарын салгыы босхолуу-босхолуу аһаан элбэх ахсааннаах түрмэлэри, концентрационнай лааҕырдары алдытан тыһыынчанан, мелүүнүнэн «өлөрү сытар үөн-көйүүр» ыспыт сирдэрин булан дьо-

нун быһаан босхолуон бэйэлэрин дойдутарыгар атааргыр, хойут да хардарыта көмөлөсүһөх буолан илин тутуһан арахсаллар.

Бэдээлэ бу этиитэ Советскай сэриллэр босхолуулаах сэрини ытар ытык иһин хайдах толорбутун өтө көрөн чаһылхайдык ойуулаабыт.

Онтон аһаан иһэн Күүрэ Дьулусхан Ай Хаахайдаан диэн абааһы удаһанын тутан ылан кылаабынай абааһы өссө ханна, төһө киһини хаайан сордоон сытыарарын этиитэн, олору салгыы босхолуур. Онтон аны Сут Сутаагы кыһын Былаайах удаһаны утары көрсөн ээрин этиитэн саамай кылаабынай абааһы уоругун — ол аата билиги өйдөбүлүгүнэн Берлин куораты — Гитлер кириэспэһин ыйдарар.

Дьэ ол буолар уот сымала Байҕал, тимир үөрбэ курдук элбэх кириэспэс дьыллэрдээх дойду. Күүрэ Дьулусхан онно хайдахтаах эрэйинэн айаннаан тийэн Тимир Чохчордоону, ол аата Гитлер сэринин, үлүтү сыһынан бэйэтин өлөрөн, өстөбүтүн өһөрөн кыайан хотон Советскай норуот дойдутугар үөрэн-көтөн дьоллоох олоһор төннүүтүн олонхо тыһынан ойуулаан көрдөрөр.

Бэдээлэ кыайыы кэнниттэн Күүрэ Дьулусхан тыһынан этиитэр: «Аны бу диэки хайыстахытына хаалдыккыт хайынны!» — диэн.

Онон кылгастык түмүктээн эттэхпинэ, бу Прокопий Прокопьевич Ядрихинскай — Бэдээлэ чаччы да улуу өйдөөх, бөдөн сахалыы уус тыһылаах олоһоһут, өссө буола илик суостаах-суодаллаах, элбэх өлүүлээх, алдытабылаах төөрт төгүрүк сыл устата барбыт, немецкэй фашизмтан Аҕа дойдуну көмүскүүр сэрини илэ көрөн турар курдук ойуулаан суруйуута бу улуу дьыала.

Бу үлэтигэр Аҕа дойду көмүскэлигэр Советскай Армия хорсун кыайытыгар, билиги Сахабыт норуотун хорсуннук кыттыһытынын, кини Күүрэ Бухатыыр оролуунан ойуулаан киллэрбит улахан сүдү кылаатын көрдөбүтэ, ордук биһиэхэ кини биир дойдутаахтарыгар, Нам дьонугар, улахан кизг туттууну үөскэтэр.

Кыайан-хотон, дьолун булан Күүрэ Дьулусхан үөрэн-көтөн төрөөбүт-үөскэбүт дойдутугар кэлэн баран: «Баайа баайынан, тото тоһуһун, тобуус-толору баарын курдук баар эбит!» — диэн үөрэ-сөҕө көрбүтэ, бу Саха сирэ, ол иһигэр Нам сирэ — Энгисэли хочото үлэли-хамсыы, сөһүгүтэ, киһитэ толору этэнигэр олороруттан үөрээрэ биһиэхэ, билигин Нам дьонугар, олус диэн миннигэстик иһиллэр!

Республикаан олонхону үөрэтэччилэр, толороччулар, идэлээхтэрэ уонна мин улууһум салалтата, фольклорунаан, олоһоһон, саха уус-уран литературатынан дьарыктанааччылар бу үлэни ситэрэн-хоторон үөрэтиэхтэригэр баҕарыах этим.

Т.И. ЗАМЯТИН,
РФ үтүөлээх экономика, СР
НХ үтүөлээх үлэһитэ, Нам
улуунун Ытык киһитэ,
энтузиаст историк.
Нам селота

«ЧЫҢЫС-ХААНЫ» ААҢАҢ БАРАН

Онтон тугу билиитин көрбүтүм туһунан

Н.А. Лутинов маны суруйарыгар бэрт элбэҕи аахпыт, үгүс сыратын-сылбатын бэрбэртэ чаччы. Аһаҕа дьин сахалы тыһынан суруйар да, билигин элбэх сырапы эрэйэр.

Кинигэ баар омуктары үөрэти, Чыҥыс-Хаан кинилэр хайдах быһыылаах бас бэриннэрбитэ, Улуу Илгэ холбообута, бу барыта өйтөн, халлаантан ылан суруллубата чахчы.

Ол курдук Түмэчин - Чыҥыс-Хаан, төрдө-уһа ыраахтан ыры-тыллан кэлэр. Ийэтэ Одьулуун, эбэтэ Алан-Куо хотун, хайдах эрэ сахалы ааттаах курдуктар. Аҕа Бодонор убайдарын кытта тапсыбакка, кэйэрэ усту бултаан, бас баттаах сылдыбыт.

Уола Түмэчин, хоһуун киһи, мындыр, дыһааллаах киһи буола улааппыт. Өргө дылы ийэтэ Хотун Хаан дыһаанынан итиллибит. Ити кэмгэ билигин Монголия, Бурятия, Алтай хайаларыгар, кизг кэйэрдэригэр хас эмэ уонунан ааһылар, тус-тупса омуктар, уустар олорбуттар. Кинилэр икки ардыларыгар үтүө сир, баайы, булду былдыһаан өрүү кырыктаах сэриллэр, кыргыһылар буолар сордоох кэмнэрэ эбит.

Ийэтэ Одьулуун бу сэрини тохтотор, Улуу Или, эйэни тэрийэр баҕа

санаалаах эбит. Ол санаатын уола Түмэчин салгыр. Улуу Или тэрийэр модьу санааны ылынар. Аһаҕа, андаһыт да быһыылаах.

Онон бэриммэт, тылга кириэбэт уустары наймаанары, татаардары, мэркииттэри, кэрэинтэри күүс өттүнэн сэриллээн, сорохторун кыргын туран, бас бэриннэртир.

Онтон тылга, сүбэ киирсэр уустары ойуураттары, бүрээттэри, борохоттору, хапканастары сэрмэтэ суох эйэһэн холбооттуур. Тангыттар икки төгүл кыргыһан баран бэринэллэр.

Аны уйгуурдар, тангыттар, түүрдэр, кыргыстар, моҕуоллардааҕар быдан үрдүк сайдыылаах эбиттэр. Кинилэр хайы-үйэ суруктаах-бичиктээх, бурдугу, ириһи ыһар, таас кириэспэстэри тутар омуктар эбит.

Ити холбообут омуктара бары тус-тупса үгэстээх, итэҕэллээх дьон эбиттэр. Холбоор, мэркииттэр куһу, балыгы сибэбэттэр, бултаабаттар. Моҕуоллар кинилэр кустанан, балыктаан диэбиктэригэр өһүргөннөн өрө турууга, кыргыһыга тийэ барбыттар.

Татаар эмиэ тупса үгэстээх омук. Арай ураанхайдар, тангыттар, Алахыс-Хоро-Тэгин хаан уустара моҕуолларга майгыннылар. Ол

эрээри моҕуоллар да, атын бары уустар да балайда кырыктаах, уодаһынаах дьон буолуохтаахтар. Оччолорго үгүс-батас, элбэрээх быһаарсар кэмэ буолла.

Тыһыныча сыл анараа өттүгэр олорон ааспыт сахалар, билигин сахаттан адыс лаппа тупса майгылаах тыһылаах-өстөөх дьон буолалара сэрэйиллэр. Ону билигин хайа да ааттаах суруйааччы чөлүгэр түһөрү кыага суох.

Ураанхай киһитэ хас да кэргэннээх Арҕас, Чыҥыс-Хаан биир сүүнэтин (сүүс нүкэр) сэринин тойоно.

Кинигэ элбэх сахалы ааттаах нүкэрлөр, тойоттор, сирдэр бааллар. Холбоор, «Түбэ», «Борохон», «Сүүнэ», «Кэйэрэ», «Лигили», «Ийэ-сай», «Алаһа-Хайа». Дьон ааттара: «Үөдэй», «Хохочой», «Одьулуун», «Алан-Куо», «Дьаһыһа» о.а. Былыргы сахалар номохторугар «Кыргыс үйэтэ», «Кыргыс дуоно» диэн баар. Аһаҕа, ол бу кэмнэри этгэллэр буолуо.

Аны Н.А. Лутинов үһүс кинигэтин ааһахпыт. Николай Алексеевич, чэигин буол, эйгин «татаар тыһылаах таба эпэтин, уоттаах харахтаах утары көрбөтүн».

ХОНООБЫ.
1 Хомустуу

Ой дуораана

СИРАЖЫЛАНАРЫН ТОХТОМЧОХХА

Сир дьонно билиги бары айылга айбыт оҕолоро буолабыт. Сиргэ төрөөн, күн сирин көрбүт киһи барыта айыллыбыт айылгытын кытта биир сибээстээх ситимнээх, сир ийэ салгынынан көнүллүк тыһынын кэриэтэ сиргэ төрөөбүт киһи барыта төрөөбүт сиринэн эмиэ көнүллүк туһаныахтаах. Хайа киһи ийэтин, аҕатын туттар, туһанар малын курдук атылылы, атылаһа туруой? Сир туттар мал-бааи буолбатах.

Билигин баар дьон-аймах бүгүнгү күнүнэн олоруо суохтаах — кэлэр кэскилин өйдүөхтээх, үүнэр саҥа көлүгөн дьонун, хос-хос сизиннэрин, аны кинилэр оҕолорун оҕолорун туһунан санаахтаах. Холбоор, билигин баар дьон сирбитин атылылырга, атылаһага сөбүлэһэр түбэлтэбитигэр кэлэр кэнчээри ыччаттарбытын төрүт сирэ суох хаалларыт. Хайдах киһи буолан баран сирэ суох хааларай?

Сир атылылар буоллаһына билигин үйөү үтүмэн үптээх харчылаах аһара байбыт омук баайдар билиги сирбитигэр олооро, сөһүгү ииттэри, сир аһын үүннэрээри эрэ буолбатах — кинилэр сирбит баайын, айылгыбыт эгэлгэ баайын — маһын, уутун, үтүмэн элбэх булдуун иһин ымсыыраллара көстөн турар суол буоллаҕа дии. Урут хайа эрэ хаһыакка АХШ Уралтан илин өртүн Сибири штаттарга үлэрбит карталара бэчээттэнэ сылдыбыта да сөптөөх дакаас-

табыл буолуон сөп.

Аны билиги сирбит кадастрын сыаната чэпчэкигэ бэрт. Биир гектар сир сыаната 400 солк. турар. Маһаһыһа атылаһанар остуол сыанатыгар 3 гектары атылаһаһа сөп.

Төрөөбүт ийэ сирбит туохтаар да бэйэбитигэр күндүтэ биллэр. Ол сирбит омук баайдарын бас билиитигэр бардахпытна үөрээ суохтарбыт сөһү курдук үүрүүгэ түбэһиэхтэрэ, үөрэхтээхтэригэр да нэһилэ остуорас, дьэ хомуйааччы буоллахтарына баһыыба буолуоҕа. Онон сир атылылар сокуонун бары утарарбыт наадата тирээтэ. Киһилии өйдүүр киһи аҕа дойдутун, ийэ сирин ама ким табаар курдук атылаһан баран бэйэтэ сир, халлаан икки ардыгар хаалыан баҕарыай? Төрөөбүт төрүт сирбит барытыгар айылга анаан биэрбитин сир биир тыһанар салгымыт курдук хас биирдибит үйэ-саас тухары сыһыары бэрээдэгинэн бэйэбит бас билиитигэр буолуохтаах. Онук буоллаһына атылылыр, атылаһаһа бырааптара эрэ суох буолуохтаах. Онноугар арендаһанар, түүлүүр бырааптаныа этэ.

Түмүктээн эттэххэ, сир икки көрүнгү государственнай уонна муниципальнай бас билиигэ бэрилиннэһинэ эрэ сир атылаһа тохтуон сөп дии саныыбын.

Григорий КОКОРЕВ,
тыыл, үлэ ветерана

Айылга — алаһа дьэбэит СОКУОНУ ТУТУҢУУНУ ИРДИИБИТ

Экологическай быраабы кэһилэри сэрэтэр милиция 2000 сылга Саха Республикатын правительствотун уурааҕар ологуран тэриллэбит. Итинэн сибээстээн 2001 сыл саҕатыгар 4 улуһу (Дьокуускай куорат, Нам, Горнай, Хаҥалас) холбоон «Межрайонный отдел по исполнению административного законодательства МВД РС(Я)» диэн аата уларыһан үлэли сылдыбыт. Нам улуһугар ыстаарсай инспекторынан мин, милиция капитана Зырянов Д.А. ананым. Инспектор дуоһунаһыгар Еремеев И.В. стажировканы бара сылдыр. Биир дуоһунаһа мистэ аһаҕас турар.

Үлэбит сүрүн хайыскаларынан экологическай быраабы кэһилэри булуу, сэрэти, буруйдаахтары сөптөөх мизрээ тардыы уонна айылга харыстабылын инспекцията, лесхоз, санэпидстанция үлэһиттэрэ үлэлэрин кэмигэр сокуоннай ирдэбиллэрин хааччылы буолар. Үлэбитин үс хайысханан: улуустааҕы айылга харыстабылын инспекциятын, санэпидстанцияны уонна лесхозун кытта ыкса сибээстибит. Ол курдук бу сыл 6 ыйын устатыгар үөһэ этилибит тэрилтэлэри кытта уопсайа 50 рейдэр кыттыһы ыллыбыт. Бу рейдэр түмүктэринэн булт уонна балыктааһын быраабылаһарын кэһи түбэлэтэ 58, Хатырыкка нефтебродуукта сиргэ тохтубутун, мас кэрдитин быраабылаһарын кэһилэр тахсытытара билиннэ. Ол түмүгэр уопсайа 32 булт саата, 55 андаатар, 6 тиин тириилэрэ, балыктыр тэриллэр тутулунулар. Буруйдаах дьон тустаах тэрилтэлэринэн административнай мизрээ тардылыбыттар.

Улуус баһылыгын 160 РК дыһаһыгар ологуран кулун тутар 1 күнүттэн ыам ыйын 1 күнүгэр дыһа санитарнай-экологическай ыраастаны 2 ыйа ытыллыбыта. Улуус баһылыгын солбуйааччы Горохов Н.Х. салайааччылаах оперативнай штаб тэриллэн үлэни дыһаһыта. Үс төгүл оперативнай штаб мунньаһар нэһилиэк баһылыктара, тэрилтэлэр, баһынай хаһаайыстыбалар салайааччылар отчоттаабыттар. Ырааһырдар үлэлэри хонтуроолуур ЦСЭН, айылга комитетын инспекциятын үлэһиттэрин кытта рейдэлэр ытыллыбыттар. Ол

түмүгүнэн 19 представление, 10 акт оҕоһуллубута, 8 киһи административнай мизрээ тардыллыбыта.

2000-2001 сылларга дойду 22 дойдутугар аһурунан сибээстээх ыарыы элбээһинэ бэлиэтэммитэ. Россия иһигэр бу ыарыы Приморскай, Читинскай, Иркутскай, Омскай, Новосибирскай уобаластарыгар, Бурятия уонна Тува республикаларыгар бэлиэтэммиттэр. Онон омук дойдутарыттан: Германияттан, Испанияттан, Ирландияттан, Канадаттан, АХШ-тан, Аргентинаттан, Австралияттан, Данияттан, Францияттан уонна үөһэ этилибит Россия регионнарыттан кэлэр сөһү, сибинньэ этин, эттэн оҕоһуллубут бордотукталары атылаһаһытыгар сүбэлибит.

2000 сыл түмүгүнэн экологическай хайыскалаах 3 холуобунай буруй бэлиэтэммитэ. Ол иһигэр Көбөкөн нефтебазатыгар газоконденсат сиргэ тохтуута, Хатырыкка гр. Попов К.И. лицензията суох хатыыс балыктааһытыгар, Хатырыкка гр. Львов А.А. регистрацията суох саалаах сылдыһытыгар. Регистрацията суох саны харайыы, илдьэ сылдыһы РФ ХК 222 ыстатыгыгар сөп түбэһэр буолар. Регистрацията суох саалаах дьон ис дьыала отделыгар кэлэн көнүл өттүгүтүнэн сааларгытын туттаргытыгар сүбэлибит.

Биир сүрүн үлэбитинэн лесхоз ойууру харыстааһын үлэһиттэрин кытары буолар. Кулун тутар ыйга лесхозу кытта ойуур баһаардарын сэрэтэр үлэлэр тустарынан былаан ылыллыбыта.

Быйыл кыһын хаар чарааһынан кураан сайын буолан эрэр. Онон улуус олохтоохторун, ылдыттары ойуурга уоттан сэрэхтээх буоларгытыгар ыгырабыт. Түмүкүр үөһэ эптитим курдук билиги сулууспаһытыгар биир дуоһунас баар. Онон үрдүк, эбэтэр орто анал үөрэхтээх, армияҕа сылдыһыт 35-гэр дылы саастаах эр дьону ис дьыала отделыгар кэлэ сылдыһытыгар ыгырабыт.

Д.А. ЗЫРЯНОВ,
административнай
сокуоннай толоруу
улуустар икки ардыларынааҕы
отдел ыстаарсай инспектора,
милиция капитана